

Ruta Śpiewak
Anna Kłoczko-Gajewska
Justyna Kłobukowska

Znaczenie obszarów wspólnie użytkowanych (*land commons*) w Polsce w produkcji żywności – wstęp do dyskusji

Streszczenie: Celem głównym artykułu było scharakteryzowanie obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce w kontekście ich znaczenia w produkcji i pozyskiwaniu żywności. Opisano lasy publiczne, wspólnoty gruntowe, ogrody społecznościowe oraz rodzinne ogrody działkowe w Polsce wraz z pełnionymi przez nie funkcjami. Z wykorzystaniem fragmentarycznych danych zastanych oraz wyników badań własnych oszacowana została wielkość obszarów wspólnie użytkowanych i ilość pozyskiwanej w ten sposób żywności w Polsce. Artykuł otwiera dyskusję na temat znaczenia obszarów zarządzanych w sposób wspólnotowy w Polsce z punktu widzenia ekonomicznego, społecznego i środowiskowego, a także politycznych implikacji docenienia roli tego typu obszarów.

Słowa kluczowe: obszary wspólnie użytkowane, tradycyjne *land commons*, żywność, dobro wspólne.

1. Wprowadzenie

Ziemia uprawna staje się coraz bardziej ograniczonym zasobem na całym świecie, a równocześnie wraz z rosnącą liczbą ludności na świecie wzrasta potrzeba

Dr Ruta Śpiewak, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: ruta.spiewak@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-8336-8414; **dr Anna Kłoczko-Gajewska**, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, e-mail: anna_kloczko_gajewska@sggw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6839-8831; **dr Justyna Kłobukowska**, Państwowa Akademia Nauk Stosowanych we Włocławku, Zakład Finansów i Rachunkowości, ul. Mechaników 3, 87-800 Włocławek, e-mail: justyna.klobukowska@pans.wloclawek.pl, ORCID: 0000-0002-4963-4237.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

pozyskiwania ziemi rolnej. Możliwość dostępu do gleby jest jednym z podstawowych praw człowieka (Creutzig 2017). Zapewnienie realizacji tego prawa staje się znacznie bardziej realne, gdy ziemia jest traktowana jako dobro wspólne – zarządzane w sposób wspólnotowy. W historii świata nie jest to nowe podejście. Obszary użytkowane wspólnie, nazywane również wspólnotami terytorialnymi (*land commons*), istniały od wieków, chociaż od XVIII w. zaczęto ograniczać ich liczbę i powierzchnię, uznając zarządzanie nimi za mało efektywne. Niemniej jednak nadal całkiem spory obszar w Europie jest zarządzany w ten sposób (Bravo, De Moor 2008).

Wspólnoty terytorialne to specyficzny rodzaj gospodarstw, jednostek rolnych lub innych typów przestrzeni, z których można pozyskiwać produkty rolne. Wyróżniają się tym, że są zarządzane i użytkowane wspólnie, z uwzględnieniem wcześniej uzgodnionego zbioru zasad. Korzyści materialne i niematerialne z użytkowania wspólnej ziemi mogą być wykorzystywane przez wszystkich członków społeczności. Efekty widoczne są zaś nie tylko w wymiarze rolniczym (np. wypas zwierząt), ale też środowiskowym i społecznym, np. poprzez budowanie poczucia wspólnoty czy praktykowanie współpracy. Poza wspólnotami gruntowymi (typowymi dla części obszarów Polski) do takich terytoriów zalicza się szlaki wodne, lasy, pastwiska, ogrody społecznościowe itp.

Wymienione rodzaje terytoriów należy traktować jako przestrzenie będące własnością zbiorową, są one bowiem zarządzane w sposób zbiorowy i w założeniach oparte na prawach społeczności – często wynikających z tradycji i prawa zwyczajowego – stosujących zrównoważoną produkcję żywności. Przyjmuje się, że tego typu obszary zajmują ok. 5% terytorium Unii Europejskiej (UE), ale wartość ta wzrasta do 9%, gdy uwzględnia się także obszary nierolnicze, takie jak lasy, wybrzeża itp. (Vivero Pol, Manzoni 2021). Komisja Europejska (KE) szacuje, że ponad 12 mln ha użytków rolnych (Utilised Agricultural Area – UAA) znajduje się na terenach wspólnych (dane nie obejmują obszarów leśnych i morskich). Mając to na uwadze, dyskusja na temat wspólnot terytorialnych i ich znaczenia wydaje się kwestią ważną, choć aktualnie zupełnie niedocenianą ani w literaturze naukowej, ani w polityce europejskiej (Vivero Pol, Schuftan 2016).

Nowe spojrzenie na znane z historii dobra wspólne umożliwia potraktowanie ich jako instrumentu służącego rozwiązywaniu wielu problemów społecznych, ekonomicznych oraz środowiskowych poprzez wprowadzanie innej niż dotychczas logiki instytucjonalnej, relacji ekonomicznych i społecznych. Aby taka zmiana nastąpiła, wymagane jest odwołanie się do odpowiednich typów wiedzy lokalnej, praktyk społecznych, a następnie stworzenie właściwych polityk. Co więcej, problematyka ta wpisuje się w szeroko promowaną ideę zrównoważonego rozwoju. Dobra wspólne, jak zostanie to wyjaśnione niżej, to nie tylko dobra materialne, lecz

obecnie przede wszystkim także relacja społeczna związana z zarządzaniem nimi (Prandecki 2016). Umożliwia to takie dbanie o przestrzeń, jak również pozyskiwanie wiedzy w tym zakresie, by zasoby te były trwałe i przyrastały (przykładem może być działanie Wikipedii).

Głównym celem prezentowanego artykułu jest scharakteryzowanie znajdujących się w Polsce obszarów, które można by określić jako obszary wspólnie użytkowane, w kontekście ich znaczenia w produkcji i pozyskiwaniu żywności. Celem szczegółowym zaś jest przedstawienie wolumenu pozyskiwanej w ten sposób żywności w Polsce. Wykorzystując fragmentaryczne dane zastane, wskazano i opisano różne rodzaje terytoriów wspólnej produkcji żywności, a także oszacowano wielkość obszarów wspólnie użytkowanych i ilość pozyskiwanej w ten sposób żywności. Realizacja tak postawionych celów ma zainicjować dyskusję o roli i znaczeniu obszarów zarządzanych w sposób wspólnotowy w Polsce z perspektyw ekonomicznej, społecznej, środowiskowej i politycznej.

2. Metodyka badań

W ramach prowadzonych badań rozważane były następujące typy obszarów jako potencjalnie użytkowane wspólnie:

- lasy publiczne – ze względu na dostępność dla wszystkich chętnych oraz możliwość zbierania grzybów, owoców itp.;
- wspólnoty gruntowe i mienie gromadzkie – jako obszary pozostające prawnie we własności wspólnej i relatywnie często wspólnie zarządzane oraz użytkowane;
- rodzinne ogrody działkowe (ROD) – ze względu na to, że tereny działek są dzierżawione z przestrzeni miejskiej i podlegają wspólnym, ścisłym regulacjom dotyczącym rodzaju upraw, estetyki itd., a użytkownicy korzystają z wielu wspólnych zasobów (np. dostępu do wody);
- ogrody społecznościowe – głównie miejskie obszary rekreacyjno-uprawne powstające najczęściej dzięki inicjatywie lokalnej społeczności, wspólnie zarządzane oraz użytkowane; wyprodukowana żywność podlega tu współdzieleniu;
- śródlądowe wody powierzchniowe, morskie wody wewnętrzne oraz wody morza terytorialnego – ze względu na gwarantowane ustawowo prawo do powszechnego korzystania z nich.

W niniejszym artykule szczegółowa analiza będzie dotyczyła wszystkich zidentyfikowanych obszarów poza wodami. Decyzję wyłączenia wód podjęto ze względu na ich charakterystykę działalności w Polsce – bliższą spółkom niż idei *commons*. Drugą przesłanką był brak dostępnych danych dotyczących produkcji lub pozyskiwania

żywności w ten sposób². Wody zostały wyłączone również z uwagi na trudności w selekcjonowaniu danych dotyczących tych obszarów, m.in. brak informacji o wielkości połowu ryb na wodach śródlądowych oraz komplikacje towarzyszące oszacowaniu udziału połowów na morzu terytorialnym w połowach na Bałtyku ogółem.

W związku z tym, że w artykule podejmowana jest tematyka jak dotąd słabo rozpoznana, zastosowano metodę triangulacji metod badawczych. Wykorzystano dane zastane w postaci danych statystycznych, analizę aktów prawnych oraz literatury przedmiotu. Ponadto dane dotyczące ogrodów społecznościowych uzupełnione zostały na podstawie wyników badań własnych przeprowadzonych metodą ankietową w 2021 r. Badanie to skierowane było do 50 podmiotów związanych z funkcjonowaniem ogrodów społecznościowych w Polsce. Informację zwrotną otrzymano na temat 20 ogrodów. Z kolei informacje dotyczące aktualnej liczby i powierzchni wspólnot gruntowych oraz mienia gromadzkiego uzyskano bezpośrednio z Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Dane te zostały uzupełnione przez sondaż (niereprezentatywny) w kilkunastu gminach województwa mazowieckiego, którego celem była weryfikacja liczby istniejących wspólnot. Podczas szacowania udziału dzikiej zwierzyny sprzedanej do punktów skupu, spośród zwierzyny upolowanej w lasach, korzystano z informacji przekazanych przez czynnego myśliwego.

3. Obszary wspólnie użytkowane (*land commons*) – ujęcie definicyjno-funkcyjne

Pojęcie dóbr wspólnych nie oznacza jedynie rzeczy, informacji czy wiedzy lub miejsc określonych przez ich właściwości materialne. Termin *commons* ma „wiele osobowości” (Wall 2014), a zatem wiele fenomenologii (Mattei 2018) i słowników do ich opisu. Wspólnoty zawiązują się wokół zasobów naturalnych (lasów, łowisk itd.) (Ostrom 1990), wokół miejsc i usług (Łapniewska 2016). Zwraca się też uwagę na inny rodzaj *commons* nie dotyczących natury dobra, ale raczej sposobu, w jaki społeczeństwa organizują się wokół podstawowych dóbr, które są wytwarzane, reprodukowane i zarządzane kolektywnie, np. lokalna wiedza dotycząca przetwarzania żywności, wspólne pastwiska (Frischmann, Madison, Strandburg [red.] 2014).

Ważnym wymiarem wspólnego działania jest wzmocnienie demokratycznego samostanowienia. W tym ujęciu *commons* to samoregulujące się układy społeczne służące zarządzaniu zasobami materialnymi i niematerialnymi uznawanymi za niezbędne dla wszystkich, ograniczone w czasie i miejscu, zmieniające się w zależności od różnych społeczeństw, okoliczności i rozwoju technologicznego (Bollier 2014).

² Autorzy rozważali też włączenie do analiz spółdzielni rolniczych oraz grup producenckich, jednak ze względu na formalne aspekty funkcjonowania tych instytucji, np. bardzo złożone prawa własności ziemi, charakter działalności bliższy spółkom niż idei *commons*, również wykluczono je z dalszych badań.

Commons można odróżnić od *nie-commons*, gdyż w tym pierwszym przypadku mowa o zinstytucjonalizowanym dzieleniu się zasobami przez członków społeczności, co często określa się mianem „uwspólniania” (*commoning*). To właśnie „wspólne użytkowanie” nadaje materialnym lub niematerialnym wspólnym zasobom cechy *commons* (Bollier 2014).

Anglojęzyczne *commoning* dotyczy często relacji między ludźmi a przyrodą (Bollier, Helfrich 2015). We wspólnotach nie chodzi o maksymalizację indywidualnych korzyści, egoistyczny indywidualizm czy legitymizowanie użycia siły, ale raczej o zbiorowe decyzje, instytucje, własność i wspólne cele mające za zadanie maksymalizację grupowego dobrobytu. Zwraca się uwagę, że *commons* są ze swojej istoty dynamiczne, gdyż są tworzone przez określoną społeczność w specyficznych warunkach, co powoduje, że trudno precyzyjnie określić ich charakter (Bollier, Helfrich 2015). Przede wszystkim trzeba je więc rozumieć jako paradygmat łączący daną społeczność i zestaw działań społecznych, wartości i norm używanych do zarządzania zasobem (Bollier 2014).

Odwołanie się do idei zarządzania społecznością w sposób wspólnotowy pozwala, przynajmniej w teorii, dbać o te przestrzenie (nie tylko w wymiarze materialnym) w taki sposób, aby maksymalizować dobrobyt wszystkich osób, które z niej korzystają bezpośrednio i pośrednio.

Wymienione charakterystyki można odnieść do zarządzania gruntami rolnymi i produkcji żywności, która związana jest z wykorzystaniem ziemi na cele rolnicze. Obszary wspólnie użytkowane są zasobem wielofunkcyjnym, zapewniają bowiem szeroką gamę dóbr nierynkowych i niekomercyjnych (Wilkin 2014). Dla chłopów uprawa roli była centralnym elementem ich życia. W swym znaczeniu dalece wykraczała poza stanowienie źródła pożywienia, ale stawała się też swego rodzaju *sacrum*, czego echa widoczne są do dzisiaj (Myśliwski 2003), m.in. w kulturze. Istotna jest też rola ziemi rolniczej z punktu widzenia krajobrazowego i środowiskowego (Wilkin 2014). Wraz ze wzrostem liczby ludności na świecie prognozuje się dwukrotnie większe zapotrzebowanie na ziemię uprawną. Również rozwój rolnictwa regeneratywnego³, ważnego w kontekście klimatycznym, będzie wymagał dużych terenów rolniczych. To z kolei wzmacnia potrzebę ochrony tych zasobów i równocześnie zmiany sposobu zarządzania nimi na poziomie globalnym.

Od pewnego czasu zwraca się uwagę (Creutzig 2017), że ziemia uprawna musi być traktowana jako globalny wspólny zasób. Sekwestracja dwutlenku węgla i usługi ekosystemowe, takie jak czysta woda, recykling składników odżywczych i rekreacja,

³ W założeniu rolnictwo regeneratywne ulepsza i podtrzymuje zdrowie gleby poprzez przywrócenie w niej zawartości węgla, co z kolei poprawia wydajność – dokładnie odwrotnie niż w przypadku rolnictwa konwencjonalnego, zob. <https://regenerationinternational.org/why-regenerative-agriculture/> (dostęp: 20.09.2022).

zależą od ziemi i są powszechnymi dobrami publicznymi. Wykluczenie ludzi z dostępu do podstawowych dóbr i usług dostarczanych przez ziemię, takich jak żywność i mieszkanie, stanowi naruszenie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (Creutzig 2017). Podkreśla się następujące funkcje terytoriów wspólnie użytkowanych (*land commons*), a mianowicie:

- zarządzanie przyrodą i ochrona bioróżnorodności;
- wzmacnianie wspólnoty, wartości zbiorowych i obywatelstwa;
- produkowanie żywności w sposób bezpieczny z punktu widzenia klimatycznego (Vivero Pol i in. 2016).

Zarządzanie gruntami rolnymi na zasadach wspólnotowych nie powinno być postrzegane jedynie jako archaiczne rozwiązanie. Stanowić ono może raczej sposób zarządzania zasobami naturalnymi oraz ich ochrony, a także użyteczny instrument wspierania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i wsparcie działań klimatycznych. Wiele wspólnych gruntów w całej Europie uznawanych jest za obszary rolnicze o wysokiej wartości przyrodniczej lub tereny o dużym znaczeniu dla różnorodności biologicznej (Bravo, De Moor 2008). Ponadto wspólnie zarządzane ziemie stanowią narzędzie wspierania dynamicznych społeczności wiejskich, wzmacniając strukturę społeczno-gospodarczą obszarów wiejskich i społeczeństwa obywatelskiego w ogóle (poprzez wspieranie oddolnego, integracyjnego i opartego na współpracy zarządzania zasobami naturalnymi) (Vivero Pol, Manzoni 2021).

Przedstawione postrzeganie terytoriów wspólnej produkcji żywności oznacza dopuszczenie do głosu odmiennej logiki ekonomicznej (Bollier, Helfrich 2015), co ma swoje implikacje polityczne, a także wiąże się z udziałem innych niż dotychczas graczy instytucjonalnych. Obecnie jednak takie podejście nie występuje w politykach unijnych, również w tych żywnościowych (Vivero Pol, Schuftan 2016). Pojęcie *land commons* nie pojawia się w treściach dokumentów dotyczących Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), Strategii *Farm to Fork* („Od pola do stołu”), Strategii Bioróżnorodności ani Europejskiego Zielonego Ładu (EZŁ). Brak odgórnego polityki w tym zakresie zniechęca do rozpoznania lokalnych obszarów wspólnie użytkowanych pod kątem ich form i pełnionych funkcji w odniesieniu do przedstawionej wieloaspektowości. Wiedza w tej dziedzinie mogłaby mieć aplikacyjne zastosowanie do krajowej polityki.

4. Charakterystyka i znaczenie obszarów wspólnie użytkowanych (*land commons*) w Polsce

Poruszanie tematu dobra wspólnego w polskim kontekście jest wyzwaniem, dobra wspólne mają bowiem negatywną konotację wynikającą z doświadczeń okresu socjalizmu, jako że pamięć o wymuszonej kolektywizacji jest tu nadal żywa

(Yuson, Jakob, Caldwell [red.] 2014). Brakuje też odpowiedniego słownictwa w języku polskim wyrażającego obszerność znaczenia mieszczącego się w określeniu *commons*, co zostało już przedstawione wyżej.

Niemniej jednak współczesne kryzysy: pandemiczny, wojenny, klimatyczny pokazują, że obecny system zarządzania dobrami, przestrzenią oraz wiedzą jest nieefektywny i przyczynia się do pogłębiania problemów środowiskowych, społecznych i ekonomicznych widocznych wyraźnie w nierównościach dochodowych (Vivero-Pol i in. [red.] 2019). Aby zapoczątkować dyskusję na temat znaczenia i potencjału tego sposobu użytkowania przestrzeni, w dalszej części artykułu zaprezentowane zostaną przykłady obszarów użytkowanych wspólnie w Polsce w kontekście tego, w jakim stopniu pełnią one funkcje wskazywane w literaturze, a więc jak duże mają znaczenie z punktu widzenia ekonomicznego, społecznego, środowiskowego i politycznego w kontekście polskich uwarunkowań.

4.1. Lasy publiczne

Lasy pełnią wiele różnych funkcji. W aktualnych publikacjach Lasów Państwowych wymienia się następujące trzy główne funkcje (Lasy Państwowe 2018):

- przyrodnicze (m.in. wpływ na klimat, obieg wody, ochronę gleb);
- społeczne (warunki zdrowotne, rekreacyjne, edukacyjne);
- gospodarcze (odnawialna produkcja biomasy i gospodarka łowiecka).

Znaczenie lasów publicznych w Polsce jako obszarów wspólnie użytkowanych wynika z wielkości dostępnych terenów dla obywateli i zasad związanych z przebywaniem w nich. W Polsce ok. 80,7% lasów stanowią lasy publiczne (Lasy Państwowe 2020). W ich skład wchodzi lasy pozostające w zarządzie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe, stanowiące własność gmin, parki narodowe i pozostałe publiczne (m.in. podlegające Ministerstwu Obrony). W lasach należących do Lasów Państwowych (76,9% wszystkich lasów) można bez ograniczeń spacerować i uprawiać sport. Właściciele lasów prywatnych mogą zakazać wstępu na swoje tereny, ale w praktyce rzadko tak się dzieje.

W odniesieniu do funkcji gospodarczych lasów państwowych pozyskiwaniem drewna zajmują się pracownicy przedsiębiorstwa Lasy Państwowe (za ich zgodą i pewną opłatą można pozyskiwać chrust). Zgodnie z ustawą o lasach (Ustawa 1991) wszyscy użytkownicy lasów mogą bez limitów zbierać jagody, grzyby itp. zarówno na użytek własny, jak i na sprzedaż. Z kolei właściciele pszczół mogą za darmo ustawiać w lasach swoje ule. Jak wynika z badań ankietowych (Barszcz, Suder 2009), w zależności od wielkości miejscowości zamieszkania, od 20% do prawie 40% osób związanych z lasem przychodzi do lasu w celu zbierania jagód i grzybów, od 8% do 15% w celach rekreacyjnych, a od 35% do 60% w obu celach. Najczęściej

zbierane są jagody i grzyby, rzadziej zioła i inne produkty. Wśród osób z małych miejscowości zbierających leśne surowce i produkty nieдрzewne ok. 60% deklaruje zbieranie tych produktów na sprzedaż, a ok. 40% na własny użytek. W dużych miastach proporcje są odwrotne. Rodziny mniej zamożne traktują zbiory leśnych owoców i grzybów jako dodatkowe źródło dochodu.

Oprócz jagód i grzybów w lasach pozyskuje się również mięso dziczyzny. Myśliwi zrzeszeni w 2705 kołach łowieckich (GUS 2020) mają za zadanie dbać o zwierzynę (w tym dokarmiać zwierzęta zimą) oraz mogą polować zgodnie z planami rocznymi (zatwierdzonymi przez władze) (Ustawa 1995), zatem działają jako wspólnota myśliwych.

Istotne jest również znaczenie lasów z punktu widzenia środowiskowego; dzięki nim osłabieniu ulega gwałtowność zmian klimatu i możliwe jest długotrwałe magazynowanie dużych ilości węgla, dodatkowo wiążą one ok. 30% rocznych emisji CO₂ do atmosfery. Lasy to również najbardziej różnorodnie biologicznie ekosystemów (Pracownia na rzecz Wszystkich Istot 2021).

Lasy publiczne w Polsce stanowią interesujący przykład dobra wspólnego, ponieważ są one dostępne dla wszystkich chętnych bez restrykcyjnych zasad i opłat. Z funkcji społecznych lasu korzystają osoby z bardzo różnych grup społecznych i o różnych potrzebach, niezależnie od pory roku, niemniej indywidualny charakter korzystania z lasu nie wpływa na budowanie wspólnoty. Równocześnie jednak trzeba zauważyć, że poprzez złe gospodarowanie drzewem w lasach publicznych funkcja klimatyczna zostaje zagrożona. W ciągu ostatnich 30 lat pozyskanie drewna w Polsce w lasach zarządzanych przez Lasy Państwowe wzrosło ponad dwukrotnie – od 20 mln m³ w 1990 r. do 49 mln m³ (grubizna brutto) w 2019 r. Stan 54% siedlisk leśnych Natura 2000 w Polsce jest niewłaściwy, a prawie 30% się pogarsza (Pracownia na rzecz Wszystkich Istot 2021).

Funkcje społeczne i środowiskowe stoją częściowo w sprzeczności z funkcją gospodarczą, która realizowana jest poprzez pozyskiwanie drewna, działania łowieckie, jak również zbieranie owoców i grzybów, które mogą stanowić dodatkowe źródło dochodu dla osób indywidualnych. Co ciekawe, obszary zalesione stanowią istotną część wspólnot gruntowych.

4.2. Wspólnoty gruntowe i mienie gromadzkie

Pierwsze wspólnoty gruntowe powstały w Polsce w XIII w. i były to grunty wspólnie użytkowane przez dziedzica i włościan (w XIX w. zniesiono zasadę własności podzielonej [Rudol 2018]), jest to więc instytucja o dość długiej historii. Większość obecnie istniejących wspólnot gruntowych powstała w XIX w. przy okazji uwłaszczenia chłopów lub podczas kupowania ziemi przez różne zrzeszenia

i organizacje (Daniłowska, Zając 2015), chociaż w ostatnich latach również odnotowano powstawanie nowych wspólnot (badanie własne). Uregulowanie statusu wspólnot w latach 60. XX w. miało za zadanie ułatwić wykorzystanie potencjału rolniczego tych terenów.

Ziemie należące do wspólnoty stanowią wspólną własność i są wspólnie zarządzane – każdy członek wspólnoty ma jeden głos bez względu na wielkość udziałów (Drobný 2019). Udział we wspólnocie można zbyć wyłącznie w obrocie wewnętrznym między członkami wspólnoty lub na rzecz osób posiadających ziemie przylegające do wspólnoty, stąd większość członków wspólnot została nimi w wyniku dziedziczenia.

Zgodnie z ustawą o zagospodarowaniu wspólnot gruntowych osoby uprawnione do udziału w takiej wspólnocie powinny utworzyć spółkę do sprawowania zarządu nad wspólnotą i do właściwego zagospodarowania gruntów wchodzących w skład tej wspólnoty (Ustawa 1963). Według tejże ustawy „[w] terminie oznaczonym w statucie spółki organy spółki są obowiązane przedstawić właściwemu wójtowi (burmistrzowi, prezydentowi miasta) do zatwierdzenia plan zagospodarowania i regulamin użytkowania gruntów i urządzeń spółki”.

Jeszcze kilka lat temu bardzo wiele wspólnot miało niekompletną dokumentację. Zgodnie z szacunkami Ministerstwa Rolnictwa w 2015 r. ok. 3500 wspólnot gruntowych miało nieuregulowany status prawny (zaledwie ok. 1/5 miało osobowość prawną), brakowało list członków i ich udziałów. W wielu przypadkach najświeższe zapisy pochodziły z lat 60. XX w. (NIK 2009). Jednak w ostatnich latach sytuacja uległa poprawie m.in. dzięki uchwaleniu w 2016 r. nowej ustawy, zgodnie z którą starosta ma obowiązek ustalić osoby uprawnione do korzystania z gruntów wspólnoty, a w razie niemożności znalezienia członków ziemię może przejąć gmina. W ramach tej zmiany przepisów część obszarów wód przejęto od wspólnot i przekazano instytucji Wody Polskie. Obecnie wiele wspólnot ma zarząd (z czego niektóre przymusowy), ale zdarzają się też wspólnoty bez zarządu, niedziałające (badania własne). Zgodnie z najnowszymi danymi⁴ w Polsce istnieje ponad 5500 wspólnot gruntowych, a ich powierzchnia obejmuje ponad 81 tys. ha.

Z punktu widzenia *land commons* w Polsce istotne jest również mienie gromadzkie⁵. Zgodnie z ustawą z 1938 r. ze wspólnot gruntowych było wyłączone mienie gromadzkie, natomiast ustawa z 1963 r. w zasadzie włączała mienie gromadzkie do tych samych

⁴ Mowa o niepublikowanych danych uzyskanych z Wydziału Kształtowania Ustroju Rolnego Departamentu Nieruchomości Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w lipcu 2021 r.

⁵ Z praktycznego punktu widzenia w obecnym stanie prawnym nie ma istotnej różnicy pomiędzy mieniem gromadzkim a wspólnotami gruntowymi – stosowanie dwóch różnych nazw zależy w zasadzie od sposobu ich powstania przed II wojną światową. Większość różnic zniknęła wraz z wprowadzeniem nowych przepisów w 1963 r.

przepisów, którym podlegały wspólnoty gruntowe, z niewielkimi wyjątkami (Stawicka 2016). Obecnie również nowy, ujednolicony tekst ustawy o wspólnotach gruntowych reguluje problematykę mienia gromadzkiego.

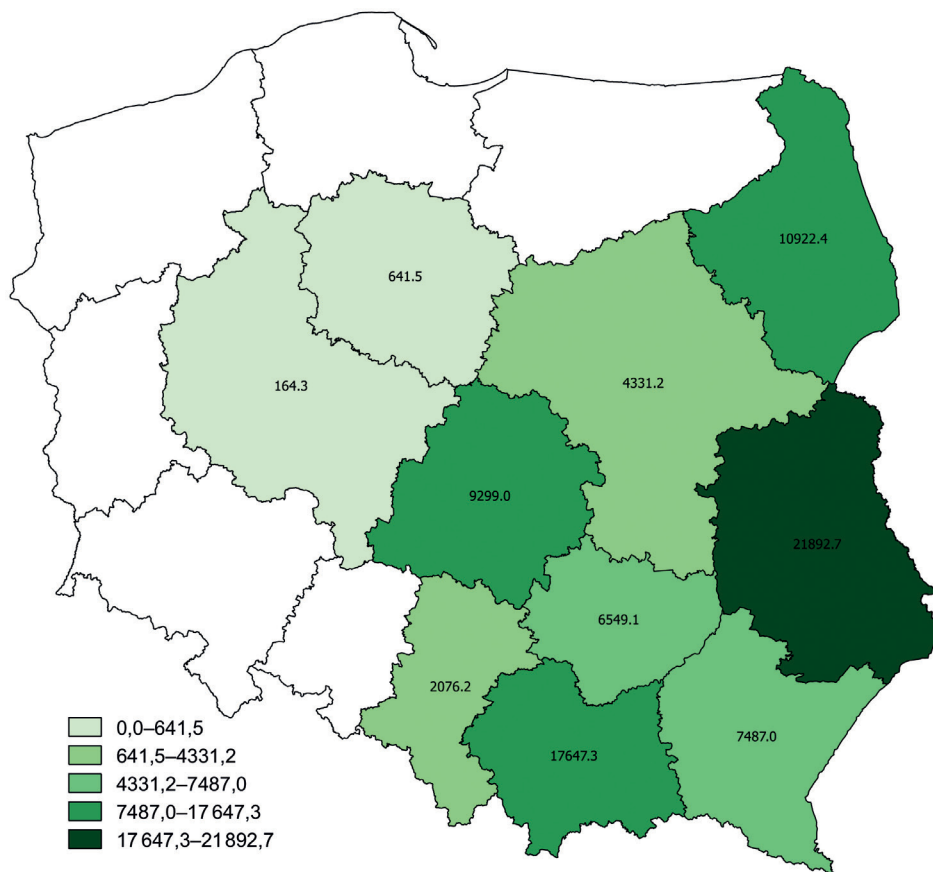
Powierzchnia mienia gromadzkiego w Polsce wynosi prawie 8900 ha. Z powodu zaszczości historycznych wspólnoty gruntowe i mienie gromadzkie występują w Polsce wyłącznie na terenach byłych zaborów rosyjskiego i austriackiego (w zaborze pruskim w 1821 r. zlikwidowano taką formę użytkowania gruntów [Gołos 2008]) (rysunek 1).

Łączna powierzchnia wspólnot gruntowych i mienia gromadzkiego w Polsce jest znacząca, wynosi bowiem prawie 90 tys. ha⁶. Niestety mało jest danych na temat wykorzystania ich terenów. Z danych cząstkowych lub nie do końca aktualnych można wywnioskować, że znaczna część tego obszaru to łąki i lasy, czasem również wody. Można podejrzewać, iż uprawy rolne stanowią niewielki ułamek tych ziem – znajdują się raczej na terenach dzierżawionych przez osoby indywidualne, tam, gdzie jest lepsza klasa gleby. Dla uproszczenia wyводу w dalszej części opracowania wspólnoty gruntowe oraz mienie gromadzkie traktowane będą jako jedna grupa.

Wspólnoty czynne i faktycznie użytkowane wspólnie (takie, które nie dzierżawią terenu osobie prywatnej) zazwyczaj charakteryzują się rolnictwem ekstensywnym (np. wypas bydła i owiec) i utrzymywane są w dobrej kulturze rolnej (Rudol 2018).

Z badań ankietowych przeprowadzonych przez Kamila Rudola (2018) wynika, że przynajmniej w przypadku części wspólnot gruntowych istnieje poczucie odpowiedzialności za obszar wspólny, a tempo eksploatacji zasobów nie przekracza szybkości ich odnowy. Taki stan rzeczy pokazują też badania Piotra Gołosa (2008), z których wynika, że we wspólnotach leśnych w latach 2003–2005 udział odnowień lasu był znacznie wyższy niż w lasach prywatnych i zbliżony do poziomu obserwowanego w lasach państwowych. Zabiegi pielęgnacyjne stosowano częściej niż w lasach prywatnych i rzadziej niż w państwowych. Drewno pozyskiwane było w ponad 81% miąższości podczas zabiegów pielęgnacyjnych (trzebież) – jest to znacznie wyższy udział niż w lasach prywatnych i państwowych. Zgodnie z badaniami Aliny Daniłowskiej i Adama Zająca, „[p]omimo niewielkiego udziału wspólnot gruntowych w ogólnej powierzchni lasów, odgrywają one ważną rolę w lasach prywatnej własności w Polsce, szczególnie jako dobre, godne naśladowania przykłady zorganizowanej działalności. Wśród funkcjonujących wspólnot leśnych (zrzeszających właścicieli lasu jednej lub kilku wsi) na szczególną uwagę zasługuje rejon Podhala, w którym wspólnoty gospodarują na 90% powierzchni leśnej” (Zajac, Gołos, Geszprych 2004). W wielu wspólnotach pożytki z korzystania z gruntów wspólnych (drewno, siano) stanowią uzupełnienie własnej produkcji i można je

⁶ Dane Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi – stan na lipiec 2021 r.

Rysunek 1. Obszar wspólnot gruntowych w Polsce w podziale na województwa (ha)

Figure 1. Area of land communities in Poland by voivodeships (ha)

Źródło: opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w 2021 r.

Source: own study based on unpublished data from Ministry of Agriculture and Rural Development from 2021.

traktować jako pewnego rodzaju ubezpieczenie na wypadek niezadowolających efektów pracy na własnym gruncie (Rudol 2018).

Często wspólnoty angażują się w działalność społeczną. W przypadku wspólnot leśnych może to być przekazywanie drewna lokalnym szkołom, przedszkolom czy ochotniczym strażom pożarnym. Członkowie wspólnoty współpracują też ze sobą, wykonując w ramach prac społecznych remonty lokalnych dróg (Gołos 2008).

Angażując się w bezpłatną pracę, np. na rzecz wspólnego lasu, przyczyniają się do wyrabiania nawyku dbania o dobro wspólne, co ma niebagatelne znaczenie dla przyszłej aktywności społecznej (Putnam 2000). W przypadku wydzierżawienia terenu wspólnoty osobie prywatnej (członkowi wspólnoty lub osobie spoza niej) korzyści z tego tytułu są przeznaczane na wspólne potrzeby, np. remont drogi, kupno pojemników na śmieci, budowę świetlicy wiejskiej, zakup prezentów gwiazdkowych dla dzieci we wsi (badania własne). Zdarzają się też przypadki nieodpłatnego przekazania gruntu gminie na potrzeby wspólne, np. budowę kanalizacji albo udostępnienie na boisko lub plac zabaw (Rudol 2008; badania własne).

4.3. Rodzinne ogrody działkowe

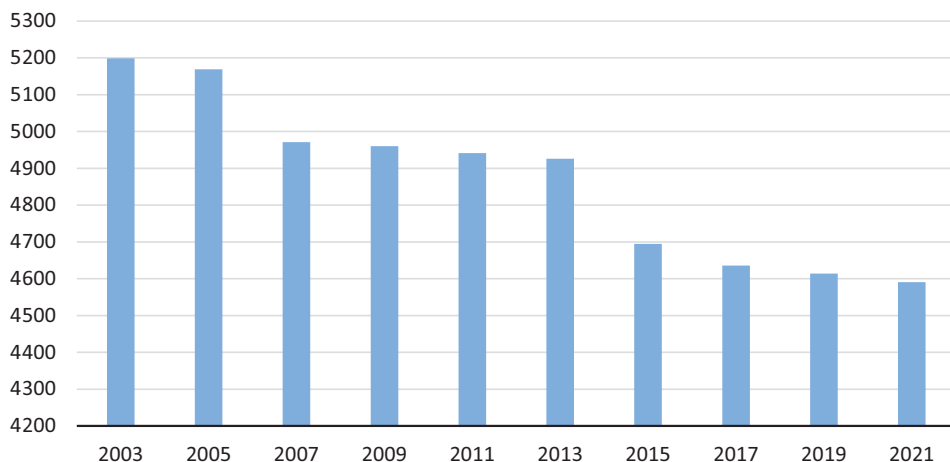
Pierwsze rodzinne ogrody działkowe (ROD) powstały na początku XIX w. Dynamiczny przyrost ich liczby przypada na okres przed II wojną światową. Istniało wtedy 50 tys. działek na prawie 3 tys. ha. Ich podstawową funkcją było zapewnienie przestrzeni do produkcji warzywno-owocowej. Po 1945 r. ich liczba się podwoiła (Giedych, Latkowska 2015). Ważnym punktem rozwoju tego rodzaju ogrodów był 1981 r., kiedy to powołano Polski Związek Działkowców. W kryzysowych latach 80. XX w. działki pozwalały uzupełnić braki w zaopatrzeniu w warzywa, owoce, a nawet mięso – hodowano na nich króliki i drób. Według danych GUS w 1987 r. na działkach wyprodukowano łącznie 700 tys. ton warzyw i owoców, 3,5 tys. ton mięsa króliczego i kurzego oraz kilkaset ton miodu.

Obecnie liczba ogrodów działkowych systematycznie spada, często są bowiem usytuowane w atrakcyjnych z punktu widzenia deweloperów obszarach miast (rysunek 2).

Istnieje presja różnych środowisk, np. deweloperskiego, na likwidowanie działek. Nadal jednak ROD zajmują relatywnie duże obszary, nawet w większych miastach. Dla przykładu w Warszawie według stanu na koniec 2021 r. powierzchnia rodzinnych ogrodów działkowych zrzeszonych w Polskim Związku Działkowców (PZD) wyniosła ponad 1080 ha (dane PZD, okręg mazowiecki)⁷.

Od początku wyodrębnienia rodzinnych ogrodów działkowych ich kluczowymi funkcjami, wskazywanymi w regulacjach prawnych, były zdrowotna i ekonomiczna rozumiana jako możliwość produkcji żywności na potrzeby rodziny. Dopiero od niedawna podkreśla się funkcję rekreacyjną w odniesieniu do ROD (Dańkowska, Dragon, Ferrari 2021; Giedych, Latkowska 2015). Ogrody działkowe łączą funkcje kulturowo-rekreacyjne i ekonomiczne ze znaczeniem ekologicznym

⁷ Dla porównania powierzchnia parków, zieleńców czy terenów zieleni osiedlowej wyniosła w 2021 r. 3375,6 ha (BDL GUS 2021).

Rysunek 2. Liczba rodzinnych ogrodów działkowych w Polsce w latach 2003–2021

Figure 2. Number of family allotment gardens in Poland in 2003–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie Kowalski 2020.

Source: own study based on Kowalski 2020.

i strukturalno-przestrzennym dla całego miasta (Giedych, Latkowska 2015). O dostrzeganiu działek jako wspólnej przestrzeni zielonej w miastach świadczy fakt, że w 2014 r. PZD i Związek Miast Polskich (ZMP) podpisały umowę, na podstawie której ogrody działkowe określone zostały przestrzeniami służącymi szerszej grupie mieszkańców i mieszkanek. Obecnie praktyka różni się w zależności od ogrodu. W 2022 r. rola dobra wspólnego, jaką tworzą miejskie ogrody działkowe, choć niewskazana *explicite*, została dostrzeżona przez instytucje publiczne, przekazano bowiem znaczne środki z Funduszy Europejskich na części wspólne w ogrodach działkowych, np. na zakładanie pasiek, budowanie kompostowników, zazielenianie (Szymczyk-Przewoźna 2022).

Z badań realizowanych przez Wojciecha Goszczyńskiego i Rutę Śpiewak (2022), które potwierdzają spostrzeżenia Anny Dańkowskiej, Agnieszki Dragon i Eleny Ferrari (2021), ważna jest funkcja integracyjna właścicieli ROD, a nawet w pewien sposób terapeutyczna, gdyż często są to osoby starsze, którym praca na działce zapewnia ruch na świeżym powietrzu i zwiększa poczucie przynależności do pewnej społeczności. Jak wynika z owych badań, dla wielu działkowców wartością była uprawa ogródka w sposób bezpieczny dla środowiska, przy ograniczeniu zużycia środków ochrony roślin, stosując coś, co obecnie się nazywa *upscaling*, czyli wykorzystywanie długo tych samych sprzętów, niekiedy zmieniając ich zastosowanie.

Brakuje aktualnych danych dotyczących wolumenu żywności pozyskiwanej na działkach. Na podstawie ostatnich dostępnych danych pochodzących z 1995 r. przeliczono wartości ponownie, biorąc pod uwagę zmniejszającą się liczbę działek. Zgodnie z szacunkami więc, rocznie uzyskuje się do 20 tys. ton mięsa (wolno hodować tylko gołębie, kury i króliki), 300 tys. ton zbóż oraz 150 tys. ton owoców i warzyw.

O ile działalność rodzinnych ogrodów działkowych jest uregulowana prawnie, o tyle wartym zgłębienia przykładem niesformalizowanego funkcjonowania obszaru wspólnie użytkowanego w Polsce są ogrody społecznościowe.

4.4. Ogrody społecznościowe

Historia ogrodów społecznościowych wiąże się głównie z zakładaniem w amerykańskich i brytyjskich miastach w XIX w. miejsc pozwalających produkować żywność osobom ubogim i bezrobotnym. Doświadczenia dwóch wojen światowych oraz kryzysu gospodarczego z lat 30. XX w. uwiocznily rolę wykorzystania lokalnych terenów do produkcji żywności, która była dostępna dla mieszkańców, a jej pozyskanie nie wymagało transportu na większe odległości (Latkowska 2012).

Ogród społecznościowy stanowi przykład wspólnego użytkowania określonego gruntu przez grupę nieformalną złożoną ze znajomych, przyjaciół, współpracowników lub sąsiadów. W publikacji Magdaleny Szczepańskiej i Sylwii Staszewskiej ogród społeczny opisywany jest jako miejsce najczęściej położone na terenie miasta, we wspólnej przestrzeni publicznej, tworzone oddolnie przez mieszkańców (Szczepańska, Staszewska 2016). Aspektem wartym podkreślenia w odniesieniu do podejmowanej problematyki w artykule jest wspólnotowość i integracyjność, która wybrzmiewa w przywołanej definicji ogrodów społecznych. Przebywanie w wolnym czasie w przestrzeni blisko własnego domu sprzyja pogłębieniu relacji z sąsiadami, a dbałość o otaczającą przyrodę wzmacnia postawę odpowiedzialności i lokalnego patriotyzmu.

Z kolei na podstawie wyników badań Agnieszki Barszczewskiej-Woszczyk można stwierdzić, że ogrodnictwo społeczne ma istotny wpływ na wzmacnianie kapitału społecznego mieszkańców terenów objętych rewitalizacją. Jest to możliwe dzięki równoległej realizacji działań o charakterze partycypacyjnym oraz środowiskowym (Barszczewska-Woszczyk 2020).

Własność gruntu przeznaczonego pod funkcjonowanie ogrodu społecznego może być prywatna lub publiczna – mogą być to nieużytki lub wyodrębnione na ten cel przestrzenie w miastach. W przypadku terenów miejskich typową formą prawną jest dzierżawa lub użyczenie. Mimo założenia, że ogród działa w sposób nieformalny inicjatywy mogą przybierać formalną postać stowarzyszenia lub fundacji. Forma

działalności często determinuje możliwość pozyskiwania zewnętrznych źródeł finansowania przez ogrodników. Niezależnie od aspektów prawnych ogród jest otwarty dla szerokiego grona osób.

Istotne jest wskazanie, że cele funkcjonowania ogrodu społecznościowego są ściśle związane z potrzebami konkretnej grupy osób (Adamczyk-Arns, Grotowska, Ruman 2019). Ogród służy wypoczynkowi, integracji, ale też edukacji ekologicznej. Wraz ze wzrostem wiedzy i umiejętności miejskich ogrodników, a także poprzez dbałość o nasadzenia i uprawy, ogrody stają się źródłem żywności. Produkcja żywności pełni raczej funkcję edukacyjną niż znaczącego uzupełniania zasobów żywnościowych użytkowników ogrodów społecznościowych.

Oszacowanie liczby funkcjonujących w Polsce ogrodów społecznościowych jest trudne. Żadna instytucja nie zajmuje się zbieraniem danych na temat prowadzonych ogrodów. Dodatkowo nie wszystkie zakładane ogrody działają w długim horyzoncie czasowym. Mimo ekologicznych i społecznych pobudek inicjatywy ulegają rozwiązaniu. Powoli rośnie liczba samorządów w Polsce, które doceniają rolę ogrodów w podnoszeniu jakości nieużytków czy gospodarowaniu zdegradowaną przestrzenią, niemniej jednak nadal pozostają one działalnością marginalną i akcyjną. Większość ogrodów społecznościowych działa dopóty, dopóki istnieje lider, który pilnuje zasad. Innym aspektem są skutki pandemii. Pandemia COVID-19 i związana z nią konieczność zachowania dystansu społecznego spowodowały ograniczenia rozwoju tego rodzaju inicjatyw. W trakcie badań własnych prowadzonych w pierwszej połowie 2021 r. zidentyfikowano 50 ogrodów społecznych zlokalizowanych w Polsce. Nie wszystkie w badanym okresie działały, część z nich funkcjonowała tylko w strefie medialnej i internetowej. Ogrody działają głównie w największych polskich miastach, takich jak: Warszawa, Kraków, Wrocław, Toruń, Bydgoszcz, Poznań czy Gdańsk.

Zidentyfikowane ogrody były w większości prowadzone w ramach inicjatyw oddolnych lub inicjowane przez podmioty zewnętrzne. Można również wskazać ogrody tworzone przez instytucje pożytku publicznego, m.in.: miejski dom kultury, ośrodek aktywizacji społecznej, ośrodek terapeutyczny. Badania własne pokazały, że w Polsce funkcjonuje więcej form wspólnego użytkowania ziemi w aspekcie ogrodniczym, np. ogrody kieszonkowe, deszczowe, sensoryczne, korporacyjne, akademickie i inne ogrody miejskie, które mogą generować dodatkową żywność, choć nie jest to ich główny cel działania. Równocześnie nie jest to temat szeroko eksplorowany empirycznie.

Wyzwaniem jest również ustalenie średniej wielkości ogrodów, liczby osób zaangażowanych w ich prowadzenie i wielkości produkowanej żywności. Na podstawie uzyskanych informacji od przedstawicieli ogrodów zidentyfikowanych w ramach badań własnych oszacowano ich łączną wielkość zajmowanej powierzchni na 2,3 ha.

Wielkość produkcji żywności roślinnej zaś na 0,1 tony. Wokół pojedynczej inicjatywy gromadzi się od kilku do kilkunastu osób. Na podstawie uzyskanych informacji można stwierdzić, że podejście do tworzenia zielonych przestrzeni jest niejednolite. W niektórych ogrodach są zaprojektowane i zaplanowane miejsca na grządki, rabaty, skrzynie na warzywa, owoce lub zioła. Pozytywnym trendem jest budowanie świadomości permakultury, tworzenia sprzyjającego otoczenia dla sadzonych i uprawianych obok siebie roślin. Takie podejście w długim okresie będzie sprzyjać zwiększeniu produkowanej żywności w ogrodach. Zidentyfikować można również przypadki o mniej zaplanowanym charakterze. Należy mieć na uwadze, że dla części ogrodów głównym celem jest tworzenie miejsca do odpoczynku i rekreacji, stąd też realizacja celów związanych z produkcją żywności nie zawsze jest stawiana na pierwszym miejscu.

Ogrody społeczne wpisują się w dyskusję na temat wykorzystywania narzędzi gospodarki współdzielenia w samorządach (Kłobukowska 2020) oraz zrównoważonego rozwoju. Ich popularność i rosnąca liczba doprowadziły do grupowania poszczególnych miejsc w celu wdrożenia wsparcia instytucjonalnego. Jednym z przykładów jest tu projekt o nazwie Bujna Warszawa (<http://bujnawarszawa.pl> [dostęp: 22.08.2022]). Polega on na łączeniu warszawskich ogrodów i wspieraniu ich finansowo, doradczo lub szkoleniowo.

5. Powierzchnia i wykorzystanie obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce do produkcji i pozyskania żywności

Na podstawie wnikliwej analizy zidentyfikowanych obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce oszacowano łączną ich powierzchnię. W tabeli 1 zaprezentowano zbiorcze dane omówione w poprzedniej sekcji dotyczące polskich wspólnot terytorialnych (*land commons*).

Zestawienie to ukazuje dane w odniesieniu do rodzaju terytorium z uwzględnieniem jego charakteru: łąki i pastwiska, grunty orne, lasy oraz pozostałe.

Z zestawienia zawartego w tabeli 1 wynika, że obszary wspólnie użytkowane obejmują w Polsce ponad 7,6 mln ha, co stanowi prawie 1/4 powierzchni kraju. Znaczący udział w tej wartości przypada na lasy publiczne. Po ich wykluczeniu pozostałe tereny wspólnie użytkowane obejmują 0,3% powierzchni kraju. Ponad 0,44 mln ha to grunty orne oraz łąki i pastwiska, czyli tereny użytkowane rolniczo.

Szacuje się, że z rodzinnych ogrodów działkowych korzysta ok. 1 mln mieszkańców Polski, co stanowi 4% dorosłej populacji kraju. Brak jest danych na temat liczby osób korzystających ze wspólnot gruntowych, ogrodów społecznych oraz lasów państwowych.

Pogłębiona analiza danych zastanych (w tym z roczników statystycznych, literatury przedmiotu oraz dzięki kontaktom z instytucjami branżowymi) wykazała

Tabela 1. Powierzchnia obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce**Table 1.** Area of land commons in Poland

Rodzaje terytoriów użytkowanych wspólnie	Powierzchnia ogółem (w ha)	W tym:				Liczba osób zaangażowanych w produkcję żywności
		łąki i pastwiska	Grunty orne	Lasy	Pozostałe (wody, nieużytki, nieustalone)	
Wspólnoty gruntowe*	107 622,6	43 700		48 000	15 800	•
Lasy publiczne	7 520 000	0	0	7 520 000	0	•
Rodzinne Ogrody Działkowe	316,6	0	316,6	0	0	1 000 000
Ogrody społecznościowe	2,3	0	•	0	2,3	•
Tereny wspólne ogółem	7 627 941,5	44 016,6		7 568 000	15 802,3	1 000 000
Polska ogółem	31 270 526	1 570 028	13 603 022	9 439 123	6 658 353	•
Udział w powierzchni Polski	24,4%	0,3%		80,2%	0,2%	n.d.
Z wyłączeniem lasów publicznych	0,3%	0,3%		0,5%	0,2%	ponad 4% dorostej populacji

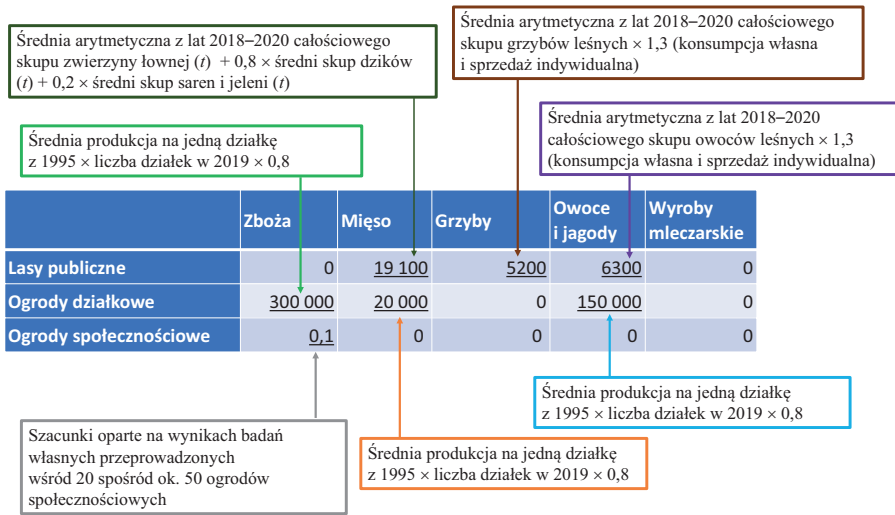
*Dane z 2009 r.

Podkreśleniem oznaczone są dane szacunkowe. Kropka (•) oznacza brak danych nawet przybliżonych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (BDL 2021; GUS 2021b; NIK 2009; wyniki badania własnego przeprowadzonego na temat funkcjonowania ogrodów społecznych w Polsce w 2021 r.).

Source: own study based on (BDL 2021; GUS 2021b; NIK 2009; results of research conducted on the functioning of community gardens in Poland in 2021).

poważną lukę informacyjną dotyczącą skali produkowanej żywności w obszarach wspólnie użytkowanych. Niestety nie są gromadzone dane dotyczące produkcji żywności we wspólnotach gruntowych ani w ogrodach społecznościowych, a dane dotyczące ogrodów działkowych zbierane były ostatni raz w 1995 r. W celach badawczych podjęto się oszacowania tych wielkości. Metody szacowania przedstawiono na rysunku 3. Udział zwierząt sprzedanych w liczbie zwierząt upolowanych oszacowano na podstawie rozmowy z czynnym myśliwym. Dla uproszczenia wyводу pominięto upolowane ptactwo i zające. Skup zwierząt, grzybów i owoców leśnych opracowano na podstawie *Roczników Statystycznych Leśnictwa* z 2019 i 2021 (GUS 2021, 2019). Wyniki oszacowania wielkości żywności produkowanej lub pozyskiwanej z obszarów wspólnie użytkowanych zawiera tabela 2.

Rysunek 3. Sposób oszacowania wielkości produkcji żywności na obszarach wspólnie użytkowanych w Polsce

Figure 3. The method of estimating the volume of food production in land commons in Poland

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

Zestawienie zawarte w tabeli 2 przedstawia ilość (w tonach) produkcji wytworzonej lub pozyskanej na terenach wspólnie użytkowanych. Produkuje się tu rocznie przynajmniej 300 tys. ton zbóż (co stanowi 0,5% krajowej produkcji) oraz ponad 1 mln 100 tys. ton mięsa (1,8% krajowej produkcji) – szczególnie dotyczy to drobiu i królików trzymanyh w ROD oraz zwierzyny dzikiej w lasach. Z uwagi na to, że brak jest danych z terenów wspólnot gruntowych, na których często wypasa się zwierzęta, można założyć, iż rzeczywista produkcja jest wyższa. Ponadto w lasach zbierane są grzyby (ponad 5 tys. ton, czyli 1,4% krajowej produkcji) i owoce leśne. Owoce uprawia się również w ogrodach działkowych, co daje łącznie ponad 4 mln ton owoców i jagód (3,8% krajowej produkcji).

Według naszych szacunków ok. 9,2% żywności produkowanej lub pozyskiwanej w Polsce pochodzi z obszarów wspólnie użytkowanych. Warto jednak podkreślić problemy z dostępem do danych, co utrudnia ocenę prawdziwej roli tego typu terytoriów, ich problemów oraz możliwości rozwoju. Osoby korzystające ze wspólnotowych obszarów produkcji żywności zwykle korzystają z wiedzy lokalnej, tradycyjnej, która często umożliwia produkcję w sposób zrównoważony.

Tabela 2. Żywność pozyskiwana z obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce (w tonach)**Table 2.** Food produced in land commons in Poland (in tonnes)

Rodzaje terytoriów użytkowanych wspólnie	Zboża	Mięso	Grzyby	Owoce i jagody	Wyroby mleczarskie
Wspólnoty gruntowe	•	•	•	•	•
Lasy publiczne	0	<u>19 100</u>	<u>5 200</u>	<u>6 300</u>	0
Rodzinne Ogrody Działkowe	<u>300 000</u>	<u>20 000</u>	0	<u>150 000</u>	0
Ogrody społecznościovie	<u>0,1</u>	0	0	0	0
Tereny wspólne ogółem	<u>300 000</u>	<u>39 100</u>	<u>5 200</u>	<u>156 300</u>	0
Polska ogółem	55 600 000	1 111 000	362 400	4 155 850	14 mld*
Udział w produkcji w Polsce	0,5%	3,5%	1,4%	3,8%	•
Z wyłączeniem lasów publicznych	0,5%	1,8%	0,0%	3,6%	•

* Mleko krowie.

Podkreśleniem oznaczone są dane szacunkowe. Kropka (•) oznacza brak danych nawet przybliżonych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (GUS 2021a, 2021b, 2020, 2019; BDL 2021; Kowalski 2020; FAO 2019; NIK 2009; wyniki badania własnego przeprowadzonego na temat funkcjonowania ogrodów społecznych w Polsce w 2021).

Source: own study based on (GUS 2021a, 2021b, 2020, 2019; BDL 2021; Kowalski 2020; FAO 2019; NIK 2009; results of research conducted on the functioning of community gardens in Poland in 2021).

6. Podsumowanie

Logika dobra wspólnego pozostaje w opozycji do dominującej obecnie logiki neoliberalnej stawiającej na indywidualizm. W niniejszym opracowaniu podjęto próbę wskazania, że sposób zarządzania przestrzenią według logiki dobra wspólnego nie jest utopią, tylko czymś, co było istotne w przeszłości, ale też nadal odgrywa pewną rolę, a w niedalekiej przyszłości może nawet zyskać na znaczeniu.

Idea *land commons* w odniesieniu do obszarów rolniczych, miejsc produkcji żywności nie jest nowa. W pewnym momencie historii została zapomniana lub odsunięta, gdyż w jej miejsce pojawiły się inne koncepcje rozwoju społecznego. Współcześnie powoli powraca do debaty publicznej, jednak nadal nie jest widoczna dla polityk publicznych związanych z produkcją żywności. Pierwszym sygnałem zmiany może tu być możliwość pozyskania pieniędzy na środowiskowe inwestycje w ROD. Rodzinne ogrody działkowe w coraz mniejszym stopniu pełnią funkcję producenta żywności, ale ich funkcja środowiskowa została doceniona, o czym świadczy przekazanie funduszy unijnych na ich rozwój. Zwraca się też uwagę na ich znaczenie z punktu widzenia społecznego – budowania społeczności

zintegrowanych wokół ruchu działkowego i poszczególnych ogrodów działkowych. Zmniejszająca się liczba ROD również świadczy o tym, że logika liberalna – w tym przypadku czerpania indywidualnych zysków z terenów, gdzie istnieją działki – nadal jest w Polsce silna.

Lasy zapewniają znaczące ilości surowców żywnościowych, a także pełnią istotne funkcje środowiskowe. Jednak nasilony proces wycinki powoduje, że znaczenie tych obszarów jako dobra wspólnego także traci szybko na znaczeniu.

Ogrody społecznościowe są przykładem oddolnych działań, które odwołując się do tradycyjnej wiedzy, próbują gospodarować w sposób zrównoważony częścią obszarów wiejskich i miejskich terenów zielonych. Ich funkcjonowanie w Polsce jest ściśle związane ze współpracą z samorządami i możliwościami finansowania inicjatyw oddolnych. Dla części ogrodów głównym celem jest tworzenie miejsca do odpoczynku i rekreacji, stąd też realizacja celów związanych z produkcją żywności nie jest stawiana na pierwszym miejscu. Niemniej ich rozwój w Polsce jest powolny, a wiele z nich pojawia się i szybko znika. Te problemy ze wspólnym gospodarowaniem przestrzeni miejskich mogą świadczyć o tym, że idea *commons/commoning* wolno przebija się do społecznej świadomości.

Zasadnicze trudności w pozyskaniu informacji o wspólnotach gruntowych również dowodzą, że takie wspólne przestrzenie i pełnione przez nie funkcje nie są doceniane przez instytucje publiczne. Powiaty mają za zadanie prowadzić rejestr istniejących wspólnot gruntowych i ich powierzchni, jednak dane o produkcji lub faktycznym wykorzystaniu terenu też nie są dostępne.

W ramach prac badawczych nad tematem *land commons* zdecydowano się na oszacowanie wielkości obszarów wspólnie użytkowanych oraz ilości pozyskiwanej w ten sposób żywności. Realizacja tak postawionych celów przyczyniła się do częściowego wypełnienia zidentyfikowanej luki badawczej. Dostarcza również ciekawych wniosków dotyczących struktury produkowanej żywności i jej wielkości. Prawie 10% żywności produkowanej w Polsce pochodzi z obszarów wspólnie użytkowanych. Największy udział mają lasy publiczne (wspólnie użytkowane, chociaż zarządzane przez instytucję państwową) oraz ogrody działkowe.

Land commons, choć – jak wspomniano – pełnią w Polsce znaczące funkcje zarówno jako przestrzeń produkcji żywności, jak i społeczno-środowiskowe, nie są specjalnie doceniane przez instytucje i polityki publiczne, a wręcz (jak w przypadku lasów) są niszczone.

Biorąc pod uwagę szacowany wolumen wielkości produkowanej żywności, a także rolę społeczno-ekonomiczną oraz środowiskową analizowanych obszarów, pogłębienie dyskusji wokół pojęcia dobra wspólnego (*land commons*) wydaje się zasadne. Ważne jest również zapewnienie przez instytucje publiczne możliwości pozyskiwania dokładniejszych, aktualnych danych na ten temat.

Jak zasygnalizowano na początku artykułu, ma on na celu rozpoczęcie dyskusji na temat obszarów wspólnie użytkowanych na obszarach wiejskich z punktu widzenia ich znaczenia społeczno-środowiskowego i ekonomicznego. Dalsze analizy pozwolą odpowiedzieć na pytanie, jaka jest efektywność takiego sposobu gospodarowania w porównaniu do działalności indywidualnej (i od czego zależy), a w związku z tym – czy warto instytucjonalnie wspierać obszary wspólnie użytkowane.

Bibliografia

- Adamczyk-Arns G., Grotowska E., Ruman H. (2019). *Ogrody społeczne. Bank dobrych praktyk*. Wrocław: Wrocławska Rewitalizacja Sp. z o.o. https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/95443/9_wr_ogrodyspolecznee-book-1.pdf (dostęp: 13.08.2022).
- Barszcz A., Suder A. (2009). Diversity in the socio-economic role of the main non-wood forest products for the inhabitants of small villages and large towns in Poland. *Folia Forestalia Polonica, Series A*, 51 (1), 77–84. DOI:10.5281/zenodo.30606.
- Barszczewska-Woszczyk A. (2020). Ogrody społecznościowe na obszarach rewitalizacji jako partycypacyjna forma interwencji w sferze środowiskowej. *Problemy Rozwoju Miast*, 68 (1), 101–108.
- BDL GUS [Bank Danych Lokalnych GUS] (2021). <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start> (dostęp: 12.08.2022).
- Bollier D. (2014). *The commons. Dobro wspólne dla każdego*. Zielonka: Faktoria.
- Bollier D., Helfrich S. (2015). *Patterns of Commoning*. Amherst, Massachusetts: The Commons Strategies Group.
- Bravo G., De Moor T. (2008). The commons in Europe: From past to future. *International Journal of the Commons*, 2 (2), 155. DOI:10.18352/ijc.98.
- Creutzig F. (2017). Govern land as a global commons. *Nature*, 546 (7656), 28–29. DOI: 10.1038/546028a.
- Daniłowska A., Zając A. (2015). Gospodarowanie wspólnym zasobem na przykładzie wybranych wspólnot gruntowych w Polsce. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 102 (2), 14–22.
- Dańkowska A., Dragon A., Ferrari E. (2021). *Przewodnik po integracji ogrodów działkowych i społecznościowych*. Warszawa:Berlin. Uniwersytet Łódzki. Polsko-Niemiecka Fundacja na rzecz Nauki. <https://drive.google.com/file/d/1qAprV9MOxuPuhFbBjNc3yw8zfW MmVWse/view> (dostęp: 1.09.2022).
- Drobny W. (2019). Sytuacja prawna jednostki w normatywnej koncepcji „wspólnot gruntowych”. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, 17 (1), 51–65.
- FAO (2019). FAOSTAT. Food and Agriculture Organisation of the United Nations database. <https://www.fao.org/faostat/en/#data> (dostęp: 12.08.2022).
- Frischmann B., Madison M., Strandburg K. (red.) (2014). *Governing Knowledge Commons*. Oxford: Oxford University Press. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199972036.001.0001.
- Giedych R., Latkowska M. (2015). Miejskie ogrody działkowe – przedmiot polskich badań naukowych w odniesieniu do programu COST TU 1201. W: B. Gawryszewska (red.).

- Ogród za oknem. Przyszłość ogrodów działkowych w miastach* (s. 71–88). Warszawa: [b.m.].
- Gołos P. (2008). Wspólnoty gruntowe – tradycyjna forma gospodarowania lasami. *Sylwan*, 152 (2), 54–68.
- Goszczyński W., Śpiewak R. (2022). The dark side of the bun: Endo and exogenous class exclusions in Polish alternative food network. *Food, Culture & Society*, 1–27. DOI:10.1080/15528014.2022.2096367.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2021a). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020*. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2021b). *Rocznik Statystyczny Leśnictwa 2021*. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2020). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2019*. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2019). *Rocznik Statystyczny Leśnictwa 2019*. Warszawa: GUS.
- Kłobukowska J. (2020). Narzędzia gospodarki współdzielenia w kreowaniu innowacyjności miast. W: L. Czaplewski, D. Jurewicz, A. Szóstek (red.). *Innowacyjny samorząd. Rola samorządu w kreowaniu innowacyjności regionalnej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kowalski P. (2020). Rola ogrodów działkowych w produkcji żywności w miastach. Koncepcja programowo-przestrzenna restrukturyzacji Rodzinnego Ogrodu Działkowego „Polanki” w Gdańsku. Niepublikowana praca magisterska. Gdańsk: Politechnika Gdańska. https://arch.pg.edu.pl/documents/104142784/104189085/Kowalski_Piotr_Opis.pdf (dostęp: 12.08.2022).
- Lasy Państwowe (2020). *Raport o stanie lasów w Polsce 2019*. Warszawa: Centrum Informacyjne Lasów Państwowych.
- Lasy Państwowe (2018). *Lasy w Polsce 2018*. Warszawa: Centrum Informacyjne Lasów Państwowych.
- Latkowska M.J. (2012). „Community gardens”, czyli ogrody sąsiedzkie – nowe formy zieleni w przestrzeni miejskiej. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 109 (6-A), 271–276.
- Łapniewska Z. (2016). Reading Elinor Ostrom through a Gender Perspective. *Feminist Economics*, 22 (4), 129–151. DOI:10.1080/13545701.2016.1171376.
- Mattei U. (2018). Having, being, and the commons. W: V. Giorgino, Z. Walsh, *Co-Designing Economies in Transition* (s. 63–71). Cham: Palgrave Macmillan. DOI:10.1007/978-3-319-66592-4_4.
- Mysłiński W. (2003). *Kres kultury chłopskiej*. Warszawa: Salon Polski, Fundacja im. Karola E. Lewakowskiego.
- NIK [Najwyższa Izba Kontroli] (2009). *Informacja o wynikach kontroli aktualizacji stanu faktycznego i prawnego nieruchomości przez organy gospodarujące mieniem stanowiącym zasób nieruchomości Skarbu Państwa, gminny zasób nieruchomości i mienie gminne*. Warszawa: NIK.
- Ostrom E. (1990). *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI:10.1017/CBO9780511807763.

- Pracownia na rzecz Wszystkich Istot (2021). *Lasy poza kontrolą. Raport o wybranych nieprawidłowościach gospodarki leśnej w obszarach cennych przyrodniczo w Polsce*. Bystra: Stowarzyszenie Pracownia na rzecz Wszystkich Istot.
- Prandecki K. (2016). Dobra wspólne a zrównoważony rozwój. *Optimum. Studia Ekonomiczne* 4 (82), 55–68. DOI:10.15290/ose.2016.04.82.05.
- Putnam R.D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rudol K. (2018). Funkcje wspólnot gruntowych w świetle badań empirycznych. *Studia Iuridica Agraria*, 16, 169–184. DOI:10.15290/sia.2018.16.12.
- Stawicka E. (2016). Zmiana regulacji ustawowej wspólnot gruntowych. *Palestra*, 4, 31–39.
- Szczepańska M., Staszewska S. (2016). Znaczenie ogrodnictwa miejskiego w procesie rewalizacji. *Problemy Rozwoju Miast*, 13 (3), 33–43.
- Szymczyk-Przewoźna J. (2022). Dotacje dla działkowców. Mogą dostać od 10 do 100 tys. zł. *Bezprawnik*, 06.06.2022. <https://bezprawnik.pl/dotacje-dla-dzialkowcow/> (dostęp: 13.09.2022).
- Ustawa (1995). Ustawa z dnia 13 października 1995 r. Prawo łowieckie (Dz.U. z 2022 r. poz. 1173, 2185).
- Ustawa (1991). Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz.U. z 2020 r. poz. 1463. z późn. zm.).
- Ustawa (1963). Ustawa z dnia 29 czerwca 1963 r. o zagospodarowaniu wspólnot gruntowych (Dz.U. 2022 poz. 140).
- Vivero Pol J.L., Couto S., Salguero C., Esteves A.M., Pim J.E. (2016). “Territories of Commons” in Europe: Pivotal for food production, nature stewardship, heritage maintenance and climate mitigation. Extended document presented and discussed during the first meeting of the European Commons Assembly, 15–17 November 2016, Brussels. https://base.socioeco.org/docs/territories_of_commons_version_for_wiki_commons_jlv.pdf (dostęp: 10.07.2022).
- Vivero-Pol J.L., Ferrando T., De Schutter O., Mattei U. (red.) (2019). *Routledge Handbook of Food as a Commons*. Abingdon: Routledge.
- Vivero Pol J.L., Manzoni A. (2021). Mapping the territories of Commons in Europe. How much land, how many people, how much food. Niepublikowana prezentacja.
- Vivero Pol J.L., Schuftan C. (2016). No right to food and nutrition in the SDGs: Mistake or success? *BMJ Global Health*, 1 (1), e:000040. DOI:10.1136/bmjgh-2016-000040.
- Wall D. (2014). *The Commons in History: Culture, Conflict, and Ecology*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Wilkin J. (2014). Ziemia rolnicza – dobro wielofunkcyjne. *Wież i Rolnictwo*, 1 (162), 113–121.
- Yuson J., Jakob A.K., Caldwell M.L. (red.) (2014). *Ethical Eating in the Postsocialist and Socialist World*. Berkeley: University of California Press.
- Zajac S., Gołos P., Geszprych M. (2004). Prawne formy zrzeszeń prywatnych właścicieli lasów. *Sylwan*, 4, 40–52.

The Importance of Land Commons in Poland in Food Production: Introduction to the Discussion

Abstract: The main goal of this paper is to characterise land commons in Poland, discussing their role in food production. The following land commons and their functions were presented: public forests, traditional land commons, community gardens and allotment gardens. Based on available scarce data and own research, the area of land commons in Poland and amount of food produced or collected there was estimated. The paper is aimed to open a discussion on the economic, social, environmental, role of land commons in Poland and political implications of appreciation of the importance of land commons.

Keywords: land commons, urban allotment gardens, community gardens, public forests, food.